

УДК 811.111:316

О. С. Пальчевська

СЕМАНТИКА ОПОЗИЦІЙ В КОНТЕКСТІ ВЕРБАЛІЗОВАНОГО ПРОСТОРУ (ПРЯМИЙ/КРИВИЙ)

Пальчевська О. С. Семантика опозицій в контексті вербалізованого простору (прямий / кривий).

У статті йдеться про виокремлення невербальних конститuentів опозиції прямого / кривого та робиться спроба продемонструвати їх вербальну реалізацію а англійській та українській мовах. Показано тісний зв'язок просторових понять втілених у рамки опозиції прямого/кривого з культурними концептами та універсальними константами.

Ключові слова: простір, опозиція, прямий, кривий, семантика, компаратив.

Пальчевская А. С. Семантика оппозиций в контексте вербализованного пространства (прямой / кривой).

В статье идет речь о выделении невербальных конститuentов оппозиции прямого / кривого и делается попытка продемонстрировать их вербальную

реализацию а английском и украинском языках. Показано тесную связь пространственных понятий воплощенных в рамки оппозиции прямого/кривого с культурными концептами и универсальными константами.

Ключевые слова: пространство, оппозиция, прямой, кривой, семантика, компаратив.

Palchevska O. S. Semantics of oppositions in the context of verbalized space (straight / crooked).

The article deals with the defining of non-verbal constituents of the opposition straight / crooked and the attempt to demonstrate their verbal realization in the English and Ukrainian languages is made. The close relationship of spatial concepts embodied in the framework of the opposition straight/crooked with cultural concepts and universal constants is shown.

Key words: space, opposition, straight, crooked, semantics, comparative.

Простір як лінгвістичне явище цікавив багатьох учених та досліджувався в різних ракурсах: у структурно-семантичному, семіотичному аспектах, із позиції структури і семантики обрядів; спеціальні дослідження присвячені поняттю концептуального простору та трьохвимірного простору. Особливий інтерес у такому контексті викликає стаття прибалтійського науковця А. Радвір «Простір і місце як субстрати культури», де звернено увагу на досить широке використання простору й місця в описі численних культурних і природних явищ: простір диференціюється як географічний, релігійний, ідеологічний, культурний простір літературного твору тощо. Особливо наголошено на дихотомії розміщення фізичної чи культурної одиниці та розміщення предмета як такого [10].

Символіка простору – одна з найдавніших символічних «мов» людства. Людина не відмежовує себе від руху, а разом із тим і від простору. Однією з найістотніших властивостей простору є опозитивна структура. Тобто, простір характеризується через протиставлення, а протиставлення дуже часто відбивають просторові відношення. Білоруська дослідниця лексико-семантичних опозицій О. Холявко, наприклад, слушно зазначає, що, утворившись на основі головної опозиції сприятливий / несприятливий, і перші, і другі члени бінарних протиставлень утворюють щось на кшталт знакових підсистем, усередині яких вступають у відносини синонімії, а часом і тотожності, тобто можуть кодуватися за допомогою ознак компонентів цієї підсистеми (з одного боку, позитивний, сакральний, свій, внутрішній, прямий, правий, східний, чоловічий, парний, світлий, близький і т. ін.; а з іншого, – негативний, профанний, чужий, зовнішній, кривий, лівий, західний, жіночий, непарний, темний, далекий тощо) [7].

Не можна не погодитися з думкою про те, що опозиція *прямий / кривий* наділена рисами універсальності двосторонніх ознак, які описують та організують світ (В. Іванов, В. Топоров, М. Маковський, М. Толстой та ін.).

Актуальність нашої розвідки визначається частотністю реалізації концептуальних понять культури через просторову опозицію *прямого / кривого*. Об'єктом дослідження є складна просторова опозиція *прямого/кривого* та її роль у формуванні культурного субстрату.

Метою дослідження є намагання виокремити невербальні (культурні) константи опозиції *прямого / кривого* і продемонструвати їх вербальну реалізацію в англійській та українській мовах.

Опозиція *прямого / кривого* – складна антонімічна опозиція, яка перш за все вміщує ад'єктивну семантику візуального сприйняття простору. За свідченнями Є. Якушкіної, ключову роль у моделюванні картини світу відіграє саме ця опозиція. Через ознаки прямизни і кривизни осмислюються основні категорії – *добрий / поганий, здоровий / хворий, корисний / шкідливий, істинний / помилковий, добрий / злий*. Просторова інтерпретація цих базових смислів у мовленнєвому коді корелює з такими конотаціями, які розвивають криве й пряме в акціональному коді. При інтерпретації екстралінгвальних явищ у процесі вербалізації такого протиставлення відбувається метафоризація останнього, що дає змогу виокремити такі семантичні сфери: моральні якості людини, поведінка людини, соціальні стосунки та явища, майнові стосунки, ритуальні дії та атрибути, професійна термінологія тощо [8, с. 163].

Ознака прямизни сприймалася більш абстрактно й однозначно, ніж ознака кривизни, що виявляється в певній мовній обмеженості позначення прямизни, відносній синонімічності мовних засобів, які реалізують поняття «пряме» при різноманітності семантики лексем підгрупи кривизни та попередньому виникненні у свідомості й мові носіїв гіперонімів на позначення прямизни. Отже, найважливіша риса лексико-семантичного поля *прямизни / кривизни* – його асиметричність, з одного боку, відображає нерівномірність понять *пряме / криве*, а з іншого, – виступає в якості загальної, типової риси функціонування основних семіотичних опозицій, якою і є понятійна опозиція *пряме / криве* [1].

Семантика кривизни реалізує негативні конотації. Відповідно показовими є приклади перетину концептосфер кривизни та негативних соціальних явищ і станів людини: *Elbow-crooking* (буквально викривлення ліктя) – постійне пияцтво; *to have a crooked elbow* (мати викривлений лікоть) – бути п'яницею [11 (2), с. 245]; *Fond cruke or crook*

[11 (2), с. 442] – дурна причуда; *crook in one's lot* – невезіння; *to crook a finger* – втручатись у чийсь справи.

Номінація *crook-liver* або *liver-crook* (q. v.) (буквально викривлення печінки) використовується на позначення хвороби рогатої худоби, яка викликає запалення кишок [11 (1), с. 808]. За свідченнями української дослідниці М. Жуйкової, у слов'янських мовах виділяється група лексем, які маркують хворобу овець *ценуроз*, збудником якого є личинки гельмінта, що паразитують у мозку тварин. Серед усіх назв домінують номінації з семантикою обертового, викривленого руху, оскільки саме кругіння є найвиразнішою зовнішньою ознакою хвороби: загальноукр. *крутець*, *вертіж*, *вертун*, *метелиця*, *мотилиця*, у лемків *кулявка*, на Закарпатті *закрут*, *вертячка*, *крутелиця*, *крутель* тощо. Польські назви хвороби також засновані на семантиці кругіння: *kręciek*, *kołowaczna*, *kołowrot*. Загальнопоширена білоруська назва цієї хвороби – *матыліца*. Поведінка хворих тварин позначається в українській мові дієсловом *крутитися*, *закрутитися* [4].

Показовою також видається компаративна семантика номінацій із компонентом *кривий crooked*. Велика кількість таких одиниць є прецедентними, або як їх ще називають – інтертекстуальними. Основною ознакою таких одиниць є їхня віднесеність до якоїсь події, географічної назви, історичного факту чи художнього твору. Таким, наприклад, можна вважати вираз *as crooked as Yarmouth steeple* (буквально – кривий як Ярмутська дзвінниця). За місцевою легендою, Ярмутська дзвінниця була знищена та стала перпендикулярною у 1803 р., це сталося під час весілля однієї невинної місцевої мешканки. У районі Чешіру також в обігу схожий вислів *as crooked as Wembury steeple'*, що стосується дзвіниці церкви *Wybunbury Church*, яка була настільки старою, що похилилася [9, с. 277]. Дуже часто еталонами кривизни є актуальні для якоїсь певної місцевості мікропоніми: *crooked as Crawley brook.*; *as crooked as Teeton brook*; *as crooked as Weston Brook* [9, с. 277]. Порівняймо з укр. *Кривий як Кунинська дорога* (пор.: село Кунин Здолбунівського району Рівненської області).

Вислів *as crooked as Dick's hatband* (буквально – такий же кривий, як стрічка на капелюсі Діка), за даними словника англійських діалектів, походить від застарілого звичаю дарування стрічок до капелюхів під час поховання та використовується у стосунку людей та речей, які не відповідають стандартам. Свартергрєн Т. Хілдінг схиляється до думки, що вище приведений вираз є алюзією на корону Річарда Кромвеля, яка йому не підходила за розмірами. Річард Кромвель – син Олівера Кромвеля, другий лорд-протектор Англії, Шотландії та Ірландії протягом 8-и місяців

– із 3 вересня 1658 до 25 травня 1659, після чого добровільно подав у відставку. Його вороги назвали його *Tumbledown Dick* (напівзруйнований Дік) [9, с. 100]. Деякі лінгвісти припускають, що *Dick* є евфемістичною заміною антропоніма *Nick*, який вживається на позначення диявола [6].

Компаративне висловлювання *Crooked as Mullins roadside fence* походить з популярного дитячого віршика: *His name was William Mullins, And he had a sneering way Of turnin' his proboscis up At everything you'd say. He cut his grass whenever it rained, He shocked his wheat up green, He cut his corn behind the frost, His hogs was allus lean. He built his stacks the big end up, His corn-cribs big end down;* «*Crooked as Mullins's roadside fence*» [9, с. 277].

У певній кількості номінацій домінантними образами-еталонами кривизни виступають певні артефакти. Так, у висловленні *as bent as a buckler* лексема *bucker* використовується на позначення зігнутого шматка деревини, особливо такого, на який клали вбиту тварину для розробляння [9, с. 278]. Певною мірою синонімічними до останньої є номінації, де еталонність кривизни вимірюється предметним образом: *as crooked as a camock; as rigid as a camock; as crooked as a gaumeril*. Лексеми *camock, gaumeril, camerill, cambril, gambrel* є різними народними формами одного і того ж номена та використовуються на позначення вигнутого дерев'яного бруска або ж викривленої деталі в суднобудуванні. Розвиток семантики порівнянь відбувається в контексті відомого англійського прислів'я, яке має кілька варіантів *Soon crooks the tree / That good gambrel would be. Timely crooketh the tree / That will good cammock be. Early crooks the tree/ That ever will be / A good ship's-knee*. В українській мові кривизна асоціюється з непереборними обставинами: *Криве дерево не дуже випрямиться* [2, с. 228], несприятливими погодними умовами *Як молодик прямиий годинуватий буде, а коли кривий: дощовий* [2, с. 451], неправдою *В моїх словах не знайдете лукавства, я знаю й сам, що просте, що криве* [2, с. 1114]. Кривизна також співвідноситься із лівою стороною: *Рубайся, дерево, кривеє і правеє* [2, с. 2350].

Прямизна ж перш за все асоціюється з чесністю. В англійських діалектах номінація *straight-tongued* (буквально – із прямим язиком); *straight-ricked* (буквально – прямо складений) – щирий, чесний [11 (5), с. 800], відповідно *to be neither upright nor down straight*, – бути нечесним [11 (5), с. 799]. Про чесну людину також говорять: вона *straight-fingered* (буквально – із прямими пальцями) [11 (5), с. 800]. Показовим у цьому контексті вважаємо вираз *cross your fingers (or keep your fingers crossed)* зі значенням сподівання на везіння, надії на успішне завершення починань. Жест схрещення пальців перегукується з християнським символом-

оберегом хрестом. Згідно з віруваннями, такий жест утілює ідею відганяння зла та має захистити брехуна. Коли роблять щось правильно живають вираз *to make straight lines* [11 (5), с. 799].

Продуктивним у контексті метафоричного переосмислення опозиції є образ взуття. Так, *to tread or walk one's shoes straight* – бути обережним, обачним, пристойним. Відомим є факт, що до кінця сімнадцятого століття взуття виробляли без диференціації для правої та лівої ноги, такі туфлі називались «*straights*», діалектна назва *straight-shoon*, відповідно *rights and lefts* – туфлі, зроблені з розмежуванням правої та лівої ноги [11 (5), с. 800].

Семантика прямизни в англійській мові корелює з алкогольною семантикою. Так, вислів *not to have the hat on very straight* використовується на позначення людини, яка хоче випити спиртного. Дуже часто прямота виступає мірилом. Так, про щось дуже пряме кажуть *straight as a loach, straight as a yard of pump water, as straight as a rush* [11 (5), с. 192]. Про чесну людину говорять, що вона *straight up and down* [11 (5), с. 799].

Коли про людину кажуть, що «вона має прямі краї – *to have a straight edge*, то мають на увазі, що вона владнала свої фінансові проблеми. Для того, щоб висловити ідею того, що щось зроблено правильно, то використовують вислів *to make straight lines* [11 (5), с. 799].

Компонент *straight* є складовою частиною багатьох композитів, які можна вважати метафорично мотивованими поняттям *прямизни* та де остання поєднується з іншими семантичними сферами. Так, номінація *straight-back* використовується в англійській мові на позначення бригадира або іншого керуючого робітника, який сам не фізично працює. Із семантикою алкоголю прямизна корелює у назві *straight-shop* – «шинок, де спиртне продається за однією ціною як у середині закладу, так і зовні». Близькою за своєю семантикою до української номінації *протягнути ноги* («померти») вважаємо англійську номінацію *to straight one's legs* – «розкласти, розпрямити мертве тіло»: *The old gipsy, set about arranging the dead body, composing its limbs, and straighting the arms by its side, Scott Guy M. (1815)* [11 (5), с. 800].

Семантика *прямизни* в українській мові перш за все пов'язується із напрямком. Лексема *прямий* у контексті свого розвитку пов'язується з російським *прямой*, бр. *прамы*, др. *прямьш*, п. *uprzejmy* – «увічливий» (первісне значення «прямий, відвертий») [3 (4), с. 619–620].

У народній українській мові існує ще одна лексема на позначення прямого *неверлє, навверлє* «навпаки; навпростець; (сказати) грубо навпрямки». За свідченням етимологічного словника української мови,

номінація є результатом злиття префіксів *на-*, *нав-* з тією самою основою, що і в словах *верло* «дишло кінського привода» (що вертиться), та має первісне значення «навпаки, навпроти, прямо» [3 (4), с. 14]. Семантика *прямого* в українській мові може поєднуватися з семантикою *правого* у значенні правильного. Так, номінація *віправа*, за даними словника Б. Грінченка, має такі лексико-семантичні варіанти: 1) *Выпрямленіе; исправленіе*. 2) *Отправка; отправленіе*. 3) *Имущество, даваемое дочерямъ при выходѣ замужь, состоящее изъ бѣлья, платья посуды и иной домашней утвари*. 4) *виправа шкури. Выдѣлка кожи. Oddaсть шкурку за виправку* [2, с. 286].

Існує також чимало похідних лексем із кореневою основою *прям* утворених афіксальним способом. Як приклад можна привести народну назву зозулиця шоломоносного, *Orchismilitaris* L. – *прямик*, що є похідним утворенням від *прямий*. Назва зумовлена формою стебла рослини [3 (4), с. 619–620].

Наївна етимологія пов'язує лексему *прямено* «прядиво, що накручується для начиння» із номінацією *прямий*, хоч існує варіант походження, пов'язаний помилковим написанням замість *прядено* «моток» [3 (4), с. 619].

Продуктивним для реалізації значення *прямизни* є ряд лексем із основою *прост*. *Прямий* напрямок називається *простець*, звідси *протачка* «мішковина», *простиня* «простота; проста людина», *протка* «протока; з'єднувальний канал», *прос(т)ник* «пряме, вертикально розташоване стебло», [*упрост*] «прямо» [3 (4), с. 605]

Українська мовна свідомість звертається до звичних, частотних у побуті образів, щоб утворити еталони в компаративних зворотах, дуже часто *прямизна* асоціюється з правою стороною: *прямесенька як очеретиночка, правий як кочерга, правий, як вірєвка въ мішку, прямий, як свинячий хвіст, прямий, як дуга* [5, с. 322]. Як помітно з наведених прикладів, семантична структура деяких номінацій містить протиставлення обраного еталона до ознаки *прямизни*, що характерно для народної лексики і фразеології.

В англійській лінгвокультурі компаративна семантика *прямизни* також реалізується через звичні для середньопересічного носія мови образи: *straight as a nail* (буквально – *прямий як гвіздок*); *upright as a darning-needle* (буквально – *прямий як штопальна голка*); *as straight as a whip* (буквально – *прямий як батіг*). Батіг використовується ірландськими кебменами для того, щоб визначити абсолютну *прямизну* дороги: *as straight as a dig* (буквально – *прямий як лопата*); *as straight as the crow*

flies (буквально – прямий як політ ворони); *as straight as the backbone of a herring* (буквально – прямий як спинна кістка оселедця) [9, с. 275].

Отже, можна стверджувати, що лексичні і фразеологічні номінації, які належать до англійської та української народної мови виявляють і демонструють тісний зв'язок просторових понять, утілених у рамки опозиції прямого / кривого з культурними концептами й універсальними константами позитивний, сакральний, свій, правий, близький, негативний, профанний, чужий, зовнішній, лівий, далекий, що свідчить про глибоку співвіднесеність мови та культури загалом. В аналізованих мовних системах опозиція прямий / кривий є виразником бачення пересічного носія мови, його ставлення до суспільних норм шляхом сприйняття об'єктивної дійсності. Перспективним вважаємо продовження дослідження вербалізаторів просторових опозицій (початок / кінець, верх / низ, правий / лівий, передній / задній і т. ін.) у близько неспоріднених мовах.

Література

1. Генералова Е. В. Прилагательные со значением «прямой» и «кривой» в русском языке XV – XVII вв. / Е. В. Генералова // Вестник СПбГУ. Сер. Языкознание. Литература. История. – № 2. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 1999. – С. 45–53.
2. Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4-х т. / Б. Д. Грінченко. – К. : «Кієвская Старина», 1907–1909.
3. Етимологічний словник української мови : у 7-и т. / [редкол. О. С. Мельничук (гол. ред.) та ін.] ; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1982 – 2006. – Т. 1. – 1982. – 634 с. ; – Т. 2. – 1985. – 573 с. ; – Т. 3. – 1989. – 552 с.
4. Жуйкова М. В. Семантична деривація одиниць, мотивованих хворобою овець «ценуроз», в українській, білоруській та польській мовах / М. В. Жуйкова // *Językowy obraz świata słowian a kultura*. – Т. 1. *Materiały Międzynarodowej Konferencji Naukowej*. – Lublin–Równe, 2010. – P. 195–201.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
6. Пальчевська О. С. Національно-культурна мотивація власної назви в англійській діалектній фразеології / О. С. Пальчевська // *Studia Linguistica* : зб. наук. праць до 80-річного ювілею проф. Нікітіної Фіоніли Олексіївни. – Вип. 4. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – С. 454–460.
7. Холявко Е. И. Отражение мотива кривизны во вторичной семантике русского и белорусского слова / Е. И. Холявко. – Гомель : Гомельский гос. ун-т им. Франциска Скорины, 2002. – 121 с.
8. Якушкина Е. И. Опозиции прямой – кривой и прямой – обратный и их культурные коннотации / Е. И. Якушкина // *Признаковое пространство культуры*. – М. : Индрик, 2002. – С. 163–183.
9. Hilding T. Svartengren. Intensifying Similes in English / Svartengren T. Hilding // *Lund : Aktiebolaget Skanska Ckntaltryckkriict*, 1918. – 512 p.
10. Randviir A. Space and place as substrates of culture / A. Randviir // *Place and*

locations. – № 2. – Tallin : Estonian Academy of Arts, 2002. – 544 p.

11. Wright J. The English Dialect Dictionary / J. Wright. – Vol. I–VI. – Oxford : University Press, 1898–1905.

Стаття надійшла до редакції 28.07.2015 р.